

Miejsce religii w porządku konstytucyjnym Wielkiej Brytanii

Do rudymentów wiedzy prawniczej należy znajomość faktu, iż Wielka Brytania nie posiada konstytucji pisanej (skodyfikowanej). Jak obrazowo stwierdza Neil Parpworth, nie da się brytyjskiej konstytucji zdjąć z półki i wziąć do ręki¹. Tradycyjnie przyjmuje się, iż materialną i giętką zarazem konstytucję Wielkiej Brytanii określa następujący system źródeł: ustawy parlamentarne, prawo sędziowskie (*case law*), konwenanse oraz traktaty wybitnych jurystów². W nowszej literaturze wskazuje się, że kolejnym źródłem konstytucji są także elementy prawa Unii Europejskiej³. Do tych stwierdzeń dodać należy, że złożoność opisanego stanu rzeczy dodatkowo jest komplikowana przez okoliczność, iż w ramach Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej (oficjalna nazwa państwa) istnieją 3 systemy prawne: angielski (także w Walii), szkocki i północnoirlandzki. Nie przesądzają one jednak federalnego charakteru państwa, które także po zawarciu w 1707 r. unii angielsko-szkockiej jest bytem unitarym.

Istota konstytucji Zjednoczonego Królestwa poważnie utrudnia rozważania na temat miejsca religii w brytyjskim porządku konstytucyjnym. Przykładowo, tradycyjny pogląd o jednakowej randze wszystkich ustaw parlamentarnych, bez podziału na zasadnicze i zwykłe, stawia badacza kwestii prawno religijnej wobec problemu, które to elementy prawa stosunków państwo – religia uznać można za należące do obszaru konstytucyjnego, a które nie. Innymi słowy: które normy jeszcze zasługują na miano konstytucyjnych, a które już nie. Które

---

* Dr hab. Tadeusz J. Zieliński, prof. ChAT jest dziekanem Wydziału Teologicznego ChAT.

¹ Por. N. Parpworth, *Constitutional and Administrative Law*, wyd. 4, Oxford – New York 2006, s. 12.

² Por. C.F. Padfield, A. Byrne, *British Constitution*, wyd. 7, Oxford – London 1992, s. 8-11.

³ Some laws that are made by EC can rightly be described as forming part of the UK constitution. - N. Parpworth, dz. cyt., s. 13.

są normami prawa konstytucyjnego, a które np. prawa administracyjnego⁴? Przykładowo, czy ustawa parlamentarna np. *Church of England Assembly (Powers) Act* z 1919 r. zwana ustawą kompetencyjną (*Enabling Act*), na mocy której Zgromadzenie Kościoła Anglii uzyskało władzę prawodawczą w sprawach Kościoła państwowego, zalicza się jeszcze do domeny prawa konstytucyjnego czy już administracyjnego? I czy do naszych rozważań powinniśmy przykładowo wprowadzić wywód np. na temat – obowiązujących swego czasu - norm zakazujących obejmowania stanowisk uniwersyteckich przez osoby nienależące do urzędowego Kościoła Anglii? Jednym z dowodów na ową nierozłączność materii jest fakt, iż systematyczne wykłady brytyjskiego prawa konstytucyjnego zwykle są prezentowane w jednym podręczniku wspólnie z wykładem prawa administracyjnego.

Choć brytyjskie orzecznictwo sądowe zidentyfikowało szereg ustaw jako konstytucyjne (*constitutional statutes* w przeciwieństwie do *ordinary statutes*)⁵, to jednak zasadniczo tylko doktryna podejmuje próbę całościowego wskazania, co jest materią konstytucyjną i które normy są standardami konstytucyjnymi. Stanowiska władzy prawodawczej i wykonawczej w tej materii są daleko mniej wyraziste. I tak według reprezentatywnej dla poglądów konstytucjonalistów opinii profesora Kinga *Konstytucją jest zespół najważniejszych regul normujących relacje między różnymi częściami władzy w danym kraju a także relacje między różnymi częściami władzy a ludnością kraju*⁶. Trafność takiego ujęcia potwierdziła w 2001 r. komisja brytyjskiej Izby Lordów do spraw konstytucji, która konstytucję określiła w bardzo podobny sposób jako *zestaw praw, regul i praktyk tworzących podstawowe instytucje państwa i jego części składowe oraz części z nim powiązane, oraz określających kompetencje tych instytucji i relacje między różnymi instytucjami i pomiędzy tymi instytucjami a jednostką*⁷.

W świetle powyższego, standardów o charakterze konstytucyjnym dotyczącym religii w państwie brytyjskim poszukiwać należy w sferze zakreślonej przez oba przykładowe autorytety: Kinga i komisję lordowską. Przedsięwzięcie to jednak będzie w dużym stopniu uznaniowe. Dowodem na to są rozbieżne podejścia do tej sprawy prezentowane przez konstytucjonalistów brytyjskich w ich syntezach prawa konstytucyjnego. W najnowszych

---

⁴ Por. L. Garlicki, *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*, wyd. 2, Warszawa 1998, s. 47.

⁵ Por. J. Adler, *Constitutional and Administrative Law*, wyd. 6, Houndmills – New York 2007, s. 48; N. Parpworth, dz. cyt., s. 13.

⁶ N. Parpworth, dz. cyt., s. 4.

⁷ A.W. Bradley, K.D. Eving, *Constitutional and Administrative Law*, Harlow 2003, s. 43.

podręcznikach brytyjskiego prawa konstytucyjnego o religii mówi się zwykle w trzech miejscach:

1) w ramach rozważań na temat monarchy brytyjskiego i warunku wyznawania protestantyzmu przez kandydata do tronu,

2) w ramach wywodu dotyczącego członkostwa w Izbie Lordów w odniesieniu do tzw. lordów duchownych (Lords Spiritual), którymi są niektórzy biskupi Kościoła Anglii, tudzież w kontekście zniesionego niedawno zakazu kandydowania przez duchownych niektórych wyznań do Izby Gmin, oraz

3) w ramach rozważań o wolności ekspresji, w odniesieniu zwłaszcza do zagadnienia bluźnierstwa, które w Zjednoczonym Królestwie nadal jest objęte kryminalizacją.

Co ciekawe, większość podręczników brytyjskiego prawa konstytucyjnego najnowszej daty nie omawia nawet zagadnienia wolności religijnej, traktując ją jako oczywistość i skupiając się na omówieniu swobód mniej ugruntowanych (jak np. prawo do prywatności).

Dalsze rozważania polegać będą na szerszym potraktowaniu materii prawno-wyznaniowej w kontekście konstytucji Wielkiej Brytanii niż to ma miejsce w większości wspomnianych kursów prawa konstytucyjnego. Pójdziemy tutaj śladem Davida Yardleya, który w swym *Introduction to British Constitutional Law* (wydanie 7), pośród 10 materii konstytucyjnych w punkcie 8 wymienia *status niektórych instytucji narodowych, takich jak siły zbrojne i Kościoł*⁸. W rozdziale 9 teje książki zatytułowanym *The Church* brytyjski uczony odrębnie rozważa status dwóch państwowych Kościołów Zjednoczonego Królestwa czyli Kościoła Anglii (*Church of England*) i Kościoła Szkocji (*Church of Scotland*). Podejmuje jednocześnie (w zarysie) całą listę zagadnień związanych z miejscem religii w brytyjskim porządku konstytucyjnym. Ujęcie to należy uznać za przykład trafnego wyłonienia religijnego wątku materii konstytucyjnej Wielkiej Brytanii. Poniższy wywód będzie się zasadniczo w swym zakresie pokrywał z granicami tematycznymi rozważań Yardleya. Ustrukturyzowano go jednak inaczej. Przyjmując jako trafne dwie zacytowane wcześniej definicje konstytucji, naprzód ukazana zostanie rola religii w poszczególnych naczelnych władzach państwa brytyjskiego, w kolejności ich historycznego włączenia się w sprawowanie rządów (monarcha, parlament, rząd)⁹, następnie status obu Kościołów państwowych Wielkiej Brytanii, na końcu status jednostki w aspekcie

---

⁸ D.C.M. Yardley, *Introduction to British Constitutional Law*, wyd. 7, London – Dublin 1990, s. 9.

⁹ W toku wywodu uwzględnione zostaną przydatne wypowiedzi władzy sądowniczej.

odniesień do religii (w kontekście korporacyjnej wolności religijnej). Podkreślić przy tym należy, iż prezentowane rozważania nie mają na celu zarysowanie całokształtu brytyjskiego prawa wyznaniowego, lecz tylko jego aspekt prawnokonstytucyjny.

Monarcha

Związki monarchii brytyjskiej z religią mają źródło w archaicznych modelach powiązania statusu władcy z odwołaniem do sankcji boskiej. Wiele średniowiecznych elementów korelacji monarchii i religii przetrwało tam do współczesności, przy czym część z nich została poddana znaczącej korekturze w okresie XVI-wiecznej Reformacji. Jednakowoż na początku XXI stulecia monarcha Zjednoczonego Królestwa nadal posiada szereg określonych przez prawo atrybutów i powinności religijnych¹⁰.

1. Obowiązek przynależności monarchy do Kościołów państwowych

Wobec istnienia w Wielkiej Brytanii religii urzędowej piastun korony jest zobowiązany do członkostwa w Kościele Anglii, w konsekwencji czego – gdy przebywa na terenie Szkocji – jest członkiem Kościoła Szkocji¹¹. Ustawodawstwo z jednej strony zakazuje kandydatowi do tronu być rzymskim katolikiem¹², z drugiej zaś wymaga, by monarcha był *wiernym protestantem*¹³, co powinien uroczyście zadeklarować w toku przysięgi koronacyjnej¹⁴. Konwersja na katolicyzm lub zawarcie związku małżeńskiego z wyznawcą Kościoła katolickiego przez monarchę skutkuje utratą prawa do korony¹⁵. Prawo nie określa, do jakiej konfesji protestanckiej powinien przynależeć pretendent do tronu – ogranicza się do ogólnego określenia, co pozostawia wiele możliwości. Ustawodawstwo przesądza jednak, iż z chwilą objęcia wstępuje on do wspólnoty Kościoła Anglii.

---

¹⁰ Szerzej na ten temat np.: T.J. Zieliński, *Prawa i powinności monarchy brytyjskiego wobec religii urzędowej i Kościołów państwowych*, [w:] *Wiara i poznanie. Księga pamiątkowa dedykowana Jego Eminencji Profesorowi Sawie (Hrycuniakowi) Prawosławnemu Metropolicie Warszawskiemu i Calej Polski*, red. H. Paprocki, Białystok 2008, s. 577-587.

¹¹ Ustawa o urządzeniu (*Act of Settlement*) z 1700 r.

¹² Ustawa o zwierzchnictwie (*Act of Supremacy*) z 1558 r.

¹³ Ustawa o deklaracji składanej przy objęciu tronu (*Accession Declaration Act*) z 1910 roku.

¹⁴ Na temat konfesyjnych aspektów procesu objęcia tronu brytyjskiego pisze w j. polskim: M. Kijowski, *O elementach wyznaniowych wśród podstaw ustrojowych współczesnych monarchii*, *Prawo i Religia* t. 1 (2007), s. 137-138.

¹⁵ Karta praw (*Bill of Rights*) z 1688 r.

2. Pełnienie przez monarchę roli *Obróńcy wiary*

Już w przysiędze koronacyjnej wstępujący na tron zobowiązuje się do popierania i zachowywania w Królestwie ustanowionej przez prawo religii protestanckiej, w tym i zasady protestanckiej sukcesji monarszej. Powinność ta jest formą realizacji wielowiekowego przymiotu władców angielskich i brytyjskich, noszących począwszy od Henryka VIII, który zawdzięczał go papieżowi Leonowi X, tytuł *Defensor Fidei* (ang. *Defender of the Faith*)¹⁶. Obowiązki wynikające z pozycji monarchy jako obrońcy wiary wykonuje on w szczególności jako Najwyższy Rządca Kościoła Anglii oraz w ramach działań w odniesieniu do drugiego Kościoła urzędowego Wielkiej Brytanii, którym jest Kościół Szkocji¹⁷.

3. Monarszy status *Najwyższego Rządcy Kościoła Anglii*

Autor XVI-wiecznej schizmy angielskiej – Henryk VIII określony został przez przełomową ustawę o zwierzchnictwie jako *Najwyższa Głowa Kościoła Anglii (Supreme Head of the Church of England)*¹⁸. Ustawa o zwierzchnictwie z 1558 r. potwierdziła ów zwierzchniczy status monarchy w odniesieniu do królowej Elżbiety I, określając go ze względów teologicznych w nieco bardziej oględny sposób w formule *Najwyższy Rządca Kościoła Anglii (Supreme Governor of the Church of England)*. Współcześnie rola monarchy brytyjskiego jako zwierzchnika *Ecclesia Anglicana* polega na mianowaniu biskupów ordynariuszy (na wniosek premiera) i biskupów sufraganów (bez wniosku premiera, spośród kandydatów przedstawionych przez władze kościelne)¹⁹ oraz udzielaniu sankcji monarszej, która w istocie sprowadza się do funkcji

---

¹⁶ Tytuł *Fidei Defensor* nadany został królowi Henrykowi przez papieża w 1521 roku w nagrodę za napisanie przez niego traktatu teologicznego pt. *Assertio Septem Sacramentum*. Dzieło to było obroną rzymskokatolickiej nauki o siedmiu sakramentach, a jednocześnie polemiką z poglądami Marcina Lutra. Po zerwaniu przez Henryka z Rzymem parlament w 1544 r. uznał przedmiotowy tytuł za przysługujący angielskiemu monarsze. Odtąd nosili go kolejni suwerenowie angielscy i brytyjscy. Zob. *Defender of the Faith*, [w:] *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, red. F.L. Cross, E.A. Livingstone, wyd. 2, Oxford – New York 1990, s. 387; J.M. Brown, *Henry VIII's Book „Assertio Septem Sacramentorum” and the Royal Title „Defender of the Faith”*, “Transactions of the Royal Historical Society” t. VIII (1880), s. 242-261.

¹⁷ Kościół Szkocji cieszy się nieporównywalnie większą autonomią niż Kościół Anglii, co również dotyczy roli monarchy. Prawodawstwo stanowione w jego łonie przyjmowane jest bez udziału władz państwowych, w tym i bez udziału panującego. Panujący nie ma żadnego wpływu na obsadę stanowisk kościelnych w Church of Scotland. Zob. A. Herron, *Kirk by Divine Right. Church and State – Peaceful Co-Existence*, Edinburgh 1985, *passim*.

¹⁸ Ustawa o zwierzchnictwie (*Act of Supremacy*) z 1534 r.

notarialnych, względem prawodawstwa w sprawach Kościoła Anglii (powszechnie obowiązujących zwykłych ustaw parlamentarnych oraz dotyczących spraw wewnętrznych Kościoła „instrumentów” uchwalanych przez Synod Ogólny Kościoła i referendalnie przyjmowanych przez izby parlamentu)²⁰.

Parlament

1. Legislacja w sprawach religii

Wczesne włączenie parlamentu w sprawowanie władzy w monarchii angielskiej (*King in the Parliament*) oznaczało w warunkach zespolenia Kościoła i państwa udział izb parlamentarnych w procesie decydowania o sprawach religii w królestwie. Dowodem na to są przywoływane wcześniej liczne angielskie i brytyjskie akty ustawodawcze, choć parlamentarne imperium w sprawie religii dotyczyło także kontroli działań instytucji kościelnych i duchowieństwa. Innym przejawem nakładania się sfery państwowej i religijnej na gruncie parlamentu angielskiego i brytyjskiego jest zasiadanie w Izbie Lordów z mocy prawa wiodących hierarchów państwowego Kościoła Anglii. W obu tych zakresach mamy do czynienia z nieulegającą wątpliwości materią konstytucyjną: a mianowicie 1) z zagadnieniem zakresu działalności prawodawczej parlamentu (które można wyrazić w postaci pytania *czy parlament może decydować o religii, np. poprzez wskazywanie religii urzędowej dla państwa?*), 2) z zagadnieniem biernego prawa wyborczego do parlamentu i trybu wyłaniania składu izb.

Od czasów średniowiecznych parlament angielski, a następnie brytyjski, utrzymuje powiązanie z religią poprzez zachowywanie kompetencji prawodawczych w sprawach religijnych (nie tylko w sprawach wolności sumienia i wyznania, co ma miejsce również w przypadku państwowości przestrzegających zasady rozdziału państwa i religii, ale także w materii *strictae* religijnej)²¹. Istoty tej okoliczności nie zmieniła reforma dokonana w 1919 roku

---

¹⁹ Por. A. Lynch, *The Constitutional Significance of the Church of England*, [w:] *Law and Religion. God, the State and the Common Law*, red. P. Radan, D. Meyerson, R.F. Croucher, London – New York 2005, s. 180.

²⁰ Por. D. McClean, *State and Church in the United Kingdom*, [w:] *State and Church in the European Union*, red. G. Robbers, Baden-Baden 1996, s. 312.

²¹ O prawodawstwie parlamentarnym dotyczącym szeroko pojętej wolności sumienia i wyznania, w tym i statusu innych związków wyznaniowych niż Kościoły urzędowe będzie mowa w dalszych wywodach.

na mocy ustawy o kompetencjach Zgromadzenia Kościoła Anglii²². Ustawą tą parlament brytyjski dokonał samoograniczenia w dziedzinie legislacji dotyczącej angielskiego Kościoła państwowego, przekazując Zgromadzeniu Kościoła Anglii (*Church of England Assembly*) kompetencje w sprawach natury ściśle kościelnej²³. Omawiany akt potocznie nazywany jest *ustawą uzdolniającą* (*Enabling Act*), gdyż uzdolnił wspomniane Zgromadzenie do stanowienia prawa dla *Ecclesia Anglicana*. Zgromadzenie (zastąpione później Synodem Ogólnym Kościoła Anglii)²⁴ regulowało poddaną jego władzy materię w drodze aktów prawnych noszących miano *instrumentów* (*measures*), które wymagały przedłożenia parlamentowi. Parlament, choć zastrzega sobie prawo debatowania nad instrumentami, to głosuje je w całości w trybie referendalnym: członkowie izb mogą głosować w sprawie przyjęcia lub odrzucenia instrumentu. Instrument staje się prawem jako część prawa Zjednoczonego Królestwa po uzyskaniu sankcji monarszej. Ma moc ustawy parlamentarnej.

Obok normowania szeregu spraw wewnętrznych Kościoła Anglii parlament brytyjski reguluje także ustawowo status urzędowego Kościoła Szkocji, czego przykładem jest ustawa o Kościele Szkocji z 1921 r.²⁵. Jednakże ów drugi państwowy Kościół Wielkiej Brytanii posiada olbrzymi zakres samodzielności, co będzie zresztą przedmiotem rozważań w dalszej części wywodu.

2. Reprezentacja Kościoła Anglii w parlamencie i zagadnienie biernego parlamentarnego prawa wyborczego duchownych

W dwuizbowym parlamencie brytyjskim tradycyjnie zasiada grono biskupów Kościoła Anglii. Ich mandat parlamentarny dotyczy Izby Lordów, w której posiadają oni status Lordów Duchownych (*Lords Spiritual*).²⁶ Przeprowadzona w 1999 r. reforma Izby Lordów ograniczyła liczbę biskupów anglikańskich posiadających to uprawnienie do: każdego z arcybiskupa

---

²² Ustawa o Kompetencjach Zgromadzenia Kościoła Anglii (*Church of England Assembly Powers Act*) z 1919 r.

²³ Por. D. McLean, art. cyt., s. 314. Nie trzeba dodawać, iż przedmiotem kontrowersji był zakres materii przekazanej Zgromadzeniu.

²⁴ *Church of England*, [w:] *The Oxford Dictionary...*, dz. cyt., s. 292.

²⁵ Ustawa o Kościele Szkocji (*Church of Scotland Act*) z 1921 r.

²⁶ W literaturze polskiej np. A. Pułło, *Ustroje państw współczesnych*, Warszawa 2006, s. 65-

Canterbury (Prymasa całej Anglii) jako zwierzchnika Kościoła Anglii²⁷, arcybiskupa Yorku, biskupa Londynu, biskupa Westminsteru i biskupa Durham oraz 21 biskupów diecezjalnych o najdłuższym stażu, przy czym żaden z nich nie może zasiadać w Izbie dłużej niż do 70 roku życia²⁸. Na odnotowanie zasługuje fakt, iż w skład izby wyższej parlamentu brytyjskiego powoływani są sporadycznie wiodący przedstawiciele nieanglikańskich wspólnot konfesyjnych (ostatnio np. Naczelny Rabin – *Chief Rabbi*). Posiadają oni status Lordów Dożywotnich (*Life Peers*), a godność uzyskana tą drogą jest godnością *ad personam*. Jak zauważa przedstawiciel doktryny prawa, z kręgu potencjalnych kandydatów wykluczony jest rzymskokatolicki arcybiskup Westminsteru²⁹.

W odniesieniu do Izby Gmin, to aż do 2001 r. obowiązywał zakaz pełnienia mandatu parlamentarnego przez osoby będące kapłanami i diakonami posiadającymi święcenia udzielone przez biskupa albo duchownymi Kościoła Szkocji³⁰. Przepisy regulujące tę materię wywoływały wątpliwości co do zakresu podmiotowego obowiązującego zakazu. O ile jasne było wykluczenie wszystkich duchownych Church of Scotland, to niejasne pozostawało, kogo należy zaliczać do kręgu kapłanów i duchownych ordynowanych przez biskupa. Przyjęto w końcu wykładnię, iż brak zdolności do zasiadania w Izbie Gmin obejmował duchownych Kościoła Anglii, posiadającego wszak reprezentację biskupią w Izbie Lordów, duchownych innych Kościołów anglikańskich w Wielkiej Brytanii i Irlandii oraz duchownych rzymskokatolickich³¹. Uznaje się zatem, iż przepisy dyskryminacyjne dotyczą duchownych Kościołów o strukturze episkopalnej (biskupiej)³². W konsekwencji opisanymi ograniczeniami nie byli dotknięci duchowni innych związków wyznaniowych, np. nieanglikańskich i innych niż Kościół Szkocji wspólnot protestanckich (np. presbiteriańskich, baptystycznych,

---

²⁷ Arcybiskup ten okreśłany jest jako *the highest ranking non-royal person*. *Great Britain and Northern Ireland*, [w:] *Freedom of Religion and Belief. A World Report*, red. K. Boyle, J. Sheen, London – New York 1997, s. 316.

²⁸ Por. P.W. Edge, *Religious Remnants in the Composition of the United Kingdom Parliament*, [w:] *Law and Religion. Current Legal Issues 2001*, vol. 4, red. R. O'Dair, A. Lewis, Oxford 2001, s. 446. Ustawa o biskupstwach (*Bishoprics Act*) z 1878 r. pozbawia prawa zasiadania w Izbie Lordów biskupa Sodor i Man, który posiada mandat w legislaturze Wyspy Man oraz biskupa Gibraltaru, *notabene* zwierzchnika Kościoła Anglikańskiego w Polsce, Tamże.

²⁹ J.F. McEldowney, *Public Law*, London 1994, s. 55. Za: P.W. Edge, art. cyt., s. 446.

³⁰ Podstawą dyskwalifikacji tych osób była ustawa: *House of Commons (Clergy Disqualification) Act* – Ustawa o Izbie Gmin (dyskwalifikacja kleru) z 1801 roku. Stosowały się także przepisy dyskryminujące rzymskich katolików, o czym niżej.

³¹ Zakaz dla duchowieństwa rzymskokatolickiego zawarty jest w ustawie o ulżeniu rzymskim katolikom (*Roman Catholic Relief Act*) z 1829 r.

³² Sprawa *Re MacManaway* [1951] A. C. 161 rozpatrzona przez Komisję Sądową Tajnej Rady. Zob. P.W. Edge, art. cyt., s. 444.

metodystycznych czy luterańskich). Ustawa z 2001 r.³³ zniósła jakiegokolwiek ograniczenia co do prawa zasiadania w Izbie Gmin przez duchownych jakiegokolwiek związku religijnego, z jednym wszak zastrzeżeniem, iż czynnego i biernego prawa wyborczego do tej Izby nie posiadają Lordowie Duchowni czyli zasiadający w Izbie Lordów biskupi Kościoła Anglii³⁴. Uzasadniając jej uchwalenie powoływano niezgodność wcześniejszych regulacji z Europejską Konwencją Praw Człowieka i brytyjską ustawą o prawach człowieka z 1998 r.³⁵

Rząd

Jednym z najbardziej dobitnych przejawów zespolenia państwa i Kościoła Anglii jest powoływanie jego biskupów przez monarchę przy udziale premiera. Jest to jeden z elementów brytyjskiego porządku konstytucyjnego, który – choć uległ w XX wieku znacznym przeobrażeniom, to jednak w swej istocie pozostał bez zmiany³⁶. Zmieniła się co prawda wewnątrzkościelna procedura wyłaniania kandydatów, która znajduje się poza zakresem niniejszych rozważań, trwa jednak nieprzerwanie określona przez prawo praktyka powoływania biskupów przez panującego. W jej ramach kluczową rolę odgrywa szef rządu³⁷. Zaangażowanie monarchy i premiera w wybór przywódców Kościoła państwowego Anglii wskazuje, iż mamy tutaj do czynienia z materią konstytucyjną. Inne formy instytucjonalnych związków egzekutywy państwa ze wspólnotami religijnymi nie posiadają takiej rangi i zostaną tutaj pominięte³⁸.

W Kościele Anglii istnieją obecnie trzy kategorie biskupów: biskupi diecezjalni (do tej kategorii zaliczyć można dwóch arcybiskupów: Canterbury i

---

³³ Ustawa o Izbie Gmin (zniesienie dyskwalifikacji kleru) – *House of Commons (Removal of Clergy Disqualification) Bill* z 2001 roku.

³⁴ Por. D. McLean, dz. cyt., s. 321.

³⁵ Ustawa o prawach człowieka (*Human Rights Act*) z 1998 r.

³⁶ Zob. P. Catterall, *Debates about the British Constitution*, [w:] *Reforming the Constitution. Debates in Twentieth-Century Britain*, red. P. Catterall, W. Kaiser, U. Walton-Jordan, London – Portland 2000, s. 31-32.

³⁷ Historię udziału premierów brytyjskich w procesie nominacji biskupów omawia praca: B. Palmer, *High and Mitred. Prime Ministers as Bishop-Makers 1837-1977*, London 1992, *passim* (wbrew tytułowi w książce znajduje się również wywód na temat powoływania biskupów w okresie premierostwa Margaret Thatcher).

³⁸ Jak już wcześniej zaznaczono, obsada stanowisk w Kościele Szkocji dokonuje się bez udziału czynników państwowych.

Yorku), biskupi sufragani oraz biskupi-asystenci (*assistant bishops*)³⁹. Jak już wcześniej stwierdzono, piastuni dwóch pierwszych grup urzędów powoływani są przez monarchę z udziałem premiera, natomiast biskupi asystenci nie (ich wybór pozostaje wewnętrzną sprawą Kościoła). Wybór arcybiskupów i biskupów diecezjalnych różni się od wyboru biskupów sufraganów⁴⁰. Arcybiskupi i biskupi diecezjalni wybierani są w sposób następujący. W przypadku wystąpieniu wakat na tego rodzaju stanowisku w odnośnej diecezji powoływana jest komisja złożona ze świeckich i duchownych przedstawicieli diecezji⁴¹. Komisja ta może złożyć swoje propozycje co do kandydatów na ręce Koronnej Komisji Nominacyjnej (*Crown Appointments Commission*), złożonej z wybranych przez Synod Ogólny Kościoła Anglii świeckich i duchownych synodałów oraz czterech członków wymienionej wyżej komisji diecezjalnej. Koronna Komisja Nominacyjna uzgadnia dwie kandydatury, które przekazuje właściwemu arcybiskupowi, a ten przedkłada je premierowi w porządku przyjętym przez Komisję⁴². Premier może przedstawić suwerenowi (*advising the Crown – przedstawianie rady Koronie*) którekolwiek z nazwisk przedłożonych przez Komisję albo zwrócić się do Komisji o dalsze kandydatury⁴³. O nominacji przesądza wybór dokonany przez premiera – rola panującego sprowadza się do przyjęcia i ogłoszenia decyzji premiera jako własnej, albowiem zgodnie z konwencją konstytucyjną monarcha jest zobowiązany do zaakceptowania „rady” premiera⁴⁴. W odniesieniu do powoływania biskupów sufraganów (biskupów pomocniczych) procedurę wszczynają właściwy biskup diecezjalny przedstawiając dwie kandydatury bezpośrednio monarsze⁴⁵. Każdy biskup składa homagium monarsze⁴⁶.

---

³⁹ Por. N. Doe, *The Legal Framework of the Church of England. A Critical Study in a Comparative Context*, Oxford 1996, s. 161-162 i 165.

⁴⁰ Ewolucję procedury wyłaniania biskupów Kościoła Anglii oraz projekty reform teje przedstawia szczegółowo: C. Buchanan, *Cut the Connection. Disestablishment and the Church of England*, London 1994, s. 81-118.

⁴¹ Por. N. Doe, dz. cyt., s. 163.

⁴² Por. tamże, s. 163-164.

⁴³ Por. tamże, s. 164.

⁴⁴ Por. J. Adler, dz. cyt., s. 103; A. Lynch, art. cyt., s. 180; N. Doe, dz. cyt., s. 166. Zob. zwłaszcza przypis 35.

⁴⁵ Por. N. Doe, dz. cyt., s. 164. Jeżeli nominacja wiąże się z ustanowieniem nieistniejącego wcześniej stanowiska biskupa sufragana, biskup diecezjalny zobowiązany jest konsultować swoje propozycje z odnośnymi gremialnymi organami diecezji oraz Synodem Ogólnym Kościoła.

⁴⁶ Por. tamże, s. 169. Wypowiedaną w tym kontekście przysięgę wierności monarsze w wersji obecnie obowiązującej podaje: C. Buchanan, dz. cyt., s. 83-84.

Kościół państwowe

Jak pokazały dotychczasowe rozważania, religia jest głęboko wpleciona w strukturę państwa brytyjskiego. Ów związek państwa z religią miałby jednak nieporównanie słabsze podstawy, gdyby nie opierał się na konkretnym społecznym i organizacyjnym upostaciowieniu religii, którym jest konkretna wspólnota religijna lub tego rodzaju wspólnoty⁴⁷. W przypadku Wielkiej Brytanii podstawę modelu zespolenia religii i państwa po stronie religijnej tworzy przede wszystkim Kościół Anglii, po nim zaś – w stopniu znacznie mniejszym – Kościół Szkocji. Oba te Kościoły cieszą się w państwie brytyjskim szczególnym statusem, który ujmuje pojęcie *ustanowione przez prawo* (*as by law established*). Są to w tym sensie *Kościół ustanowione* (*established Churches*), urzędowe, państwowe, panujące, a czynniki tego specyficznego położenia określone są przez prawo. Nie ma wątpliwości, iż główne elementy regulacji prawnych w tym zakresie tradycyjnie uznawane były i przez wielu nadal są za normy dotyczące materii konstytucyjnej.

1. Kościół Anglii

Prawodawstwo dotyczące procesu wyodrębnienia się Kościoła Anglii⁴⁸ z Kościoła zachodniego w okresie Reformacji przesądziło jego wyjątkowy status w państwie⁴⁹. Na przestrzeni następnych kilku stuleci położenie to zostało usankcjonowane kolejnymi aktami prawnymi, konwenansami i orzecznictwem. Nie sposób wskazać jednego aktu prawnego nadającego Kościołowi Anglii status *Kościół ustanowione*⁵⁰. W doktrynie wskazuje się szereg aktów okresu Reformacji, a nawet aktów sprzed Reformacji, które częściowo tworzyły sieć unormowań, skutkujących tego rodzaju szczególnym statusem. Norman Doe wskazuje następujące *naczelne ustawy parlamentarne* (*principal*

---

⁴⁷ Abstrakcyjnie pojęta religia, nie związana z konkretną grupą ludzi będącą jej reprezentantem, nie jest w stanie – co oczywiste – wchodzić w relacje z państwem. Prawny i empiryczny model zespolenia państwa i religii musi się zawsze opierać na związku struktury państwa i konkretnej postaci *zorganizowanej* religii (jednej lub wielu). Z tego wynika, że warunkiem niezbędnym do zaistnienia systemu powiązania państwa i religii jest wola konkretnej zorganizowanej i ustrukturyzowanej wspólnoty lub wspólnot religijnych, by stać się elementem takiego modelu.

⁴⁸ Na temat aspektów historycznych zjawiska zob.: T.J. Zieliński, *Anglikański Kościół*, [w:] *Religia. Encyklopedia PWN*, red. T. Gadacz, B. Milerski, t. 1, Warszawa 2001, 234-236. O stosunkach religijnych w Wielkiej Brytanii z perspektywy polskiego dyplomaty pisze: R. Stemplowski, *Swobody religijne – sytuacja brytyjska*, [w:] *Religia – tożsamość – Europa*, red. P. Mazurkiewicz, S. Sowiński, Wrocław – Warszawa 2005, s. 211-215.

⁴⁹ Por. E.C.S. Wade, A. W. Bradley, *Constitutional Law*, wyd. 7, London 1968, s. 479.

⁵⁰ Por. N. Doe, dz. cyt., s. 8.

parliamentary statutes), które na najwcześniejszym etapie przesądziły państwowy charakter *Ecclesia Anglicana*: ustawa o zatrzymaniu apelacji z 1532 r., ustawa o poddaniu kleru z 1534 r., ustawa o zwierzchnictwie z 1534 r., ustawa o zatrzymaniu annat z 1534 r., ustawa o zezwoleniach kościelnych z 1534 r.⁵¹. Pośród obowiązujących aktów prawnych szereg z nich używa w odniesieniu do Kościoła Anglii pojęcia *ustanowiony przez prawo* (*established by law*) – tak jak np. w ustawie o urządzeniu z 1700 r. (*the Church of England as by law established*). Pojęcie to nie jest jednak w ustawodawstwie zdefiniowane. Objasnione zostało natomiast w judykaturze. W sprawie *Marshall v. Graham* stwierdzono: *Kościół, który został ustanowiony nie został tą drogą uczyniony departamentem państwowym. Proces ustanowienia oznacza, że Państwo uznało ten Kościół za ciało religijne w jego opinii prawdziwie nauczające wiary chrześcijańskiej i udzieliło mu pewnej pozycji prawnej, a jego aktom prawnym, jeśli są przyjmowane zgodnie z pewnymi wymaganiami prawnymi, pewne sankcje prawne*⁵². W sprawie *General Assembly of the Free Church of Scotland v. Lord Overton* rozpatrywanej na gruncie szkockim, sąd poczynił następujące ustalenia, odnoszące się także do pojęcia *ustanowienia* na gruncie angielskim: *ustanowienie religii pociąga za sobą uczynienie religii cechą ciała politycznego i utożsamienie jej z nim [...], [oraz] identyfikację religii z władzą publiczną, aż po zobowiązanie obywatela do popierania jej, a także powinność [...] państwowości do opiekowania się, ochraniać i krzewienia religii ustanowionej*⁵³. Cytowane orzeczenia wydane ponad 100 temu zachowały zasadniczo swoją aktualność, aczkolwiek nowsza judykatura mówiąc o powinnościach władz świeckich koncentruje się na zadaniu ochraniać religii, kosztem wypowiedzi o obowiązku jej krzewienia. Przywołana percepcja statusu Kościoła Anglii, wespół z zarysowanymi wcześniej powiązaniem monarchy, parlamentu i rządu z tą denominacją religijną wskazują na pozycję *Ecclesia Anglicana* jako uprzywilejowanego podmiotu religijnego w państwie brytyjskim⁵⁴. Bliskość Kościoła Anglii wobec struktury państwowej jest tak duża, że w doktrynie wyklucza się możliwość

---

⁵¹ Odpowiednio: *Act in Restraint of Appeals 1532, the Submission of the Clergy Act 1534, the Act of Supremacy 1534, the Act of Restraint of Annates 1534, the Ecclesiastical Licences Act 1534*. Według: N. Doe, dz. cyt., s. 9.

⁵² *Marshall v. Graham* [1907] 2 K. B. 112 (w punkcie 126). N. Doe, dz. cyt., s. 9. Tak ustanowienie rozumie również np.: D.C.M. Yardley, dz. cyt., s. 119.

⁵³ *General Assembly of the Free Church of Scotland v. Lord Overton* [1904] A. C. 515 (w punkcie 582). N. Doe, dz. cyt., s. 8.

⁵⁴ Trzeba dodać, że w literaturze wskazuje się, iż urzędowy status Kościoła Anglii wiąże się z szeregiem ciężarów i ograniczeń. Wielu wewnątrzkościelnych zwolenników odpaństwowienia tego Kościoła traktuje ten czynnik jako wiodący argument za zniesieniem powiązań Kościoła z państwem. Literaturę na ten temat podaje: C. Buchanan, dz. cyt., s. 221-227.

zawierania porozumień między tym Kościołem a Koroną. Zdaniem reprezentantów tego poglądu nie sposób bowiem postrzegać Kościoła jako partnerskiego podmiotu względem państwa⁵⁵.

2. Kościół Szkocji

Akt unii między Anglią a Szkocją z 1706 r. zawierał szczególne gwarancje dla trwania prezbiteriańskiego Kościoła Szkocji (*Kirk*)⁵⁶. Dobrym wyrazem tych zobowiązań jest treść przysięgi składanej przez kolejnych monarchów brytyjskich. Obecnie panująca królowa Elżbieta II złożyła w 1952 r. ślubowanie w następującym brzmieniu: *Ja, Elżbieta Druga, z łaski Boga Wielkiej Brytanii, Irlandii, i Brytyjskich Dominiów Zamorskich Królowa, Obrończyni Wiary, szczerze obiecuję i ślubuję, że będę niezłomnie utrzymywać i zachowywać urządzenie prawdziwej religii protestanckiej ustanowionej przez prawa przyjęte w Szkocji w wykonaniu roszczenia do praw, a szczególnie w wykonaniu ustawy noszącej tytuł ustawy o zapewnieniu religii protestanckiej i prezbiteriańskiego ustroju kościelnego oraz ustaw przyjętych przez parlamenty obu Królestw na rzecz unii obu Królestw, wraz z zarządkiem, kultem, dyscypliną, prawami i przywilejami Kościoła Szkocji. Tak mi, Boże, dopomóż*⁵⁷.

Szczególny status Kościoła Szkocji określony jest obecnie przez ustawę o Kościele Szkocji z 1921 roku⁵⁸. W aspekcie konstytucyjnym doniosła jest okoliczność, iż jest to Kościół urzędowy (*established church*), przy czym na tle drugiego Kościoła państwowego Wielkiej Brytanii, cieszy się on – co już sygnalizowano – pełną autonomią. Przedstawiciele Kirku tradycyjnie podkreślają, iż ustanowiony charakter Kościoła nie pochodzi od państwa, lecz jest wcześniejszy niż akt uznania tego faktu przez państwo⁵⁹. Kościół jest suwerenny, a swe naturalne prawa wykonuje przy uznaniu ich przez państwo w systemie koordynacji i akomodacji odrębnych funkcji wspólnoty państwowej i wspólnoty kościelnej. Kirk rządzi się własnym prawem stanowionym przez Ogólne Zgromadzenie Kościoła (*General Assembly*), przy czym normy te mają moc równą ustawom parlamentarnym. By wejść w życie, nie wymagają zatwierdzenia przez parlament ani zgody królewskiej⁶⁰. Szkocki Kościół

---

⁵⁵ Por. D. McClean, art. cyt., s. 311.

⁵⁶ Por. E.C.S. Wade, A.W. Bradley, dz. cyt., s. 479; D.C.M. Yardley, dz. cyt., s. 120.

⁵⁷ *Foreword by His Grace The Duke of Hamilton*, [w:] S. Mechie, *The Office of Lord High Commissioner*, Edinburgh 1957, s. VIII.

⁵⁸ Church of Scotland Act 1921. F. Lyall, *Of Presbyters and Kings. Church and State in the Law of Scotland*, Aberdeen 1980, s. 66.

⁵⁹ Por. F. Lyall, dz. cyt., s. 83.

⁶⁰ Por. D.C.M. Yardley, dz. cyt., s. 121.

urzędowy jednocześnie ma pełną wolność w obsadzaniu stanowisk kościelnych, co dzieje się w trybie demokratycznym. Jediną urzędową formą oddziaływania monarchy brytyjskiego na tę wspólnotę jest powoływanie Lorda Wysokiego Komisarza (*Lord High Commissioner*), który reprezentuje władcę na sesjach kościelnego Zgromadzenia Ogólnego⁶¹. Pełni on jednak rolę ściśle symboliczną i protokolarną. Nie zasiada w Zgromadzeniu, nie ma żadnego wpływu na jego termin, przebieg i postanowienia. Reprezentując suwerena wygłasza na zaproszenie Zgromadzenia mowę w imieniu panującego, zawierającą zwykle zapewnienia o woli strzeżenia przez władcę przywilejów Kościoła. Tak też uczyniła królowa Elżbieta II występując osobiście na tym forum w roku 1977 i 2002.

Indywidualna i korporacyjna wolność sumienia i wyznania

Stosunkowo szeroki zakres wolności sumienia i wyznania zapewniany obecnie w Wielkiej Brytanii jest efektem powolnego i skomplikowanego procesu rozszerzania swobód religijnych. Ponieważ, co wynika też ze wcześniejszych ustaleń, znacząca sfera wolności światopoglądowej w tym kraju współlistnieje z zestawem wyrazistych form dyskryminacji obywateli wyznań innych niż urzędowe (najbardziej dotkliwa dyskryminacja dotyczy katolików rzymskich), przeto należy stwierdzić, iż Zjednoczone Królestwo jest raczej krajem daleko posuniętej tolerancji religijnej niż pełnej wolności religijnej.

1. Indywidualna wolność sumienia i wyznania

Ustanowiony w okresie Reformacji angielski Kościół państwowy w znaczących przedziałach czasowych bardzo zdecydowanie występował przeciwko uznaniu wolności religijnej innowierców. U schyłku XVII wieku, w wyniku Chwalebnej Rewolucji rozpoczął się powolny proces rozluźniania więzów przymusu religijnego: naprzód dotyczył on protestantów spoza Kościoła Anglii, następnie – po ponad 100 latach – unitarian (rok 1813), rzymskich katolików (rok 1829) i żydów (1846)⁶². Zwolnienia od ciężarów i

---

⁶¹ Ustawa zabrania pełnienia tej funkcji przez osobę wyznania rzymskokatolickiego, co jest kolejnym – jednym z wielu – przejawów wspomnianej już wcześniej dyskryminacji katolików w Wielkiej Brytanii.

⁶² Por. J. Rivers, *From Toleration to Pluralism. Religious Liberty and Religious Establishment under the United Kingdom's Human Rights Act*, [w:] *Law and Religion*, red. R.J. Ahdar, Aldershot – Burlington 2000, s. 134.

ograniczeń powodowanych przez istnienie religii rządowej były wycinkowe i nigdy nie spowodowały uchylenia wszystkich form dyskryminacji osób spoza Kościołów panujących. Jednakże w najgorszym położeniu pod tym względem znajdują się wyznawcy Kościoła Rzymskokatolickiego. Najnowszym aktem prawnym Wielkiej Brytanii, mającym m. in. na celu eliminację dyskryminację na tle religijnym, jest uchwalona w 1998 r. i obowiązująca od 2000 r. ustawa o prawach człowieka (*Human Rights Act*). Wobec braku w Zjednoczonym Królestwie konstytucji pisanej określającej kompleksowo wolności i prawa człowieka i obywatela, a także ograniczone możliwości stosowania przed rokiem 2000 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka (a Brytania ratyfikowała ją jako jedno z pierwszych państw), przyjęcie ustawy stanowi głęboki przełom w zakresie ochrony wolności światopoglądowej w Wielkiej Brytanii. Znamienna jest przy tym okoliczność, iż ustawę tę traktuje się już jako znaczący brytyjski akt konstytucyjny⁶³.

2. Korporacyjna wolność sumienia i wyznania

Osoby nieutożsamiające się z Kościołem Anglii i Kościołem Szkocji zyskały wolność światopoglądową na długo wcześniej niż wspólnoty religijne, z którymi się identyfikowali. Proces uzyskiwania przez te społeczności prawa do swobodnego działania rozciągnięty był na całe stulecia, przy czym na największe przeszkody w tym zakresie natrafiał Kościół Rzymskokatolicki⁶⁴. Kościoły i inne wspólnoty religijne poza Kościołami rządowymi posiadają w Wielkiej Brytanii charakter stowarzyszeń prywatnych⁶⁵, nie istnieje tam całościowy system rejestrowania/uznawania związków wyznaniowych, choć status niektórych z nich jest uznaniowo regulowany ustawami parlamentarnymi⁶⁶. Pod względem prawnym ich położenie jest w wielu

---

⁶³ Np. N. Parpworth, dz. cyt., s. 86.

⁶⁴ Hierarchia katolicka w Wielkiej Brytanii mogła zostać restytuowana dopiero w 1850 roku. Do chwili obecnej władze publiczne są powściągliwe w uznawaniu tytułatury hierarchii katolickiej – D. McClean, dz. cyt., s. 310; M. Hill, *Church Autonomy in the United Kingdom*, [w:] *Church Autonomy*, red. G. Robbers, Frankfurt am Main – Berlin 2001, s. 278, 283. Trzeba jednak dodać, iż Wielka Brytania utrzymuje stosunki dyplomatyczne ze Stolicą Apostolską, a pronuncjusz papieski uznany został przed kilkoma laty za pełnoprawnego członka korpusu dyplomatycznego akredytowanego w Londynie. Zob. D. McClean, dz. cyt., s. 322. Symbolem przełamywania uprzedzeń państwa brytyjskiego wobec Kościoła katolickiego była wizyta Elżbiety II w katolickiej katedrze westminsterskiej w roku 1996 – pierwsza od czasów Reformacji wizyta panującego monarchy w świątyni katolickiej.

⁶⁵ Por. A. Pearce, *Religious Denomination or Public Religion? The Legal Status of the Church of England*, [w:] *Law and Religion. Current Legal Issues 2001*, vol. 4, red. R. O'Dair, A. Lewis, Oxford 2001, s. 458.

⁶⁶ Np. *Baptist and Congregational Trusts Act 1951* i *Methodist Church Act 1951*. Zob. M. Hill, dz. cyt., s. 275.

aspektach poważnie upośledzone na tle uprawnień wyznań oficjalnych (np. dostęp do środków publicznych na renowację zabytków, zwolnień podatkowych). Duże nadzieje na poprawę sytuacji w tym zakresie wiąże się z obowiązywaniem wspomnianej wyżej ustawy *Human Rights Act*⁶⁷.

Podsumowując rozważania na temat miejsca religii w brytyjskim porządku konstytucyjnym stwierdzić należy, iż mamy tutaj do czynienia ze skomplikowanym – powstałym w toku długotrwałej ewolucji – modelem ścisłego zespolenia dwóch Kościołów z państwem. Ten stan rzeczy w oczywisty sposób przesądza wyznaniowy charakter państwa, które strzegąc instytucji religii urzędowej, dopuszcza daleko idącą tolerancję światopoglądową. Wielka Brytania jawi się zatem jako wyznaniowe i tolerancyjne zarazem państwo protestanckie, okazujące ostrożną niechęć do katolicyzmu.

Summary

The United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland recognizes two religious institutions as churches established by law, namely: Church of England and Church of Scotland. Both denominations are the heirs of Reformation on British Isles (English Reformation and Scottish Reformation respectively) and represent two religious traditions (Anglicanism and Presbyterianism) that have official status in the Realm. The article here summarized presents the role of British established Churches in relation to the Monarch, to Parliament, to the Government, describing also the individual and communal aspects of religious freedom in the United Kingdom.

---

⁶⁷ Por. A. Lynch, dz. cyt., s. 189; J. Rivers, dz. cyt., s. 155.